DE

L. ANNAEI SENECAE VITA

ET

DE TEMPORE,

QUO SCRIPTA EJUS PHILOSOPHICA, QUAE SUPERSUNT, COMPOSITA SINT

SCRIPSIT

Alfredus Martens

DR. PHIL.

ALTONA, 1871.

A. MENTZEL.

1873, Jan. 23.
Subscription fund.

De tempore quo L. Annaeus Seneca singula opera philosophica composuisse putandus sit nuper Lehmannus duobus locis (in octavo Philologi volumine et in libro cujus titulus est „Claudius und Nero und ihre Zeit“) egit. Cujus viri d. sententia cum saepe probanda saepius refellenda sit neque de auctoris alicujus scriptis, neglectis vitae ejus conditionibus, judicari possit liceat mihi priore capite breviter de Senecae vita, posteriore de ejus scriptis et quo tempore composita sint agere. —

Caput I.

De Luci Annaei Senecae vita.

De Senecae infantia et adulescentia, quae et in obscuro latent et ad nostrnm finem nullius momenti sunt, alii jam quae erui potuerunt collegerunt; ne autem in medio quasi incipiam illorum sententias breviter nunc afferam.

Senecam natum esse anno sexto ante C. n. putat Lehmannus. (Philol. VIII. 310.)

Senecam a proposito, quod anno 18 p. C. ceperat anno 19 discessisse eo apparet, quod totum annum in proposito abstinere animalibus se mansisse sed expulsis Judaeorum Aegyptiorumque sacris (Tac. ann. II. 85, anno 19) „ad pristinam consuetudinem rediisse (epist. 108, 22.)[1]) narrat.

Per longum deinde tempus Romae causas egit; cf. epist. 49, 2: „modo amisisse te videor, quid enim modo est si recorderis? modo apud Sotionem puer sedi, modo causas agere coepi, modo desii velle agere, modo desii posse.“

---

1) In laudandis numeris Senecae locorum semper Haasi editionem secutus sum.

His verbis amplum temporis spatium complectitur, cum verba „modo desii posse" ni fallor aliter explicari non possunt quam „quia expulsus sum ex patria" (quod anno 41 p. C. n. accidit). Cum vitae spatium circiter viginti sex annorum verbis laudatis complectatur sententiam Lipsi probo adnotantis ad vocem „causas" haec; „quas diu actitasse eum apparet et Caji etiam temporibus magna eloquii gratia et fama." cf. Cassi Dionis verba (LVIIII. 19.) *ὁ δὲ δὴ Σενέκας ὁ Ἄννιος ὁ Λούκιος ὁ πάντας μὲν τοὺς καθ' ἑαυτὸν Ῥωμαίους πολλοὺς δέ καὶ ἄλλους σοφίᾳ ὑπεράρας διεφθάρη παρ' ὀλίγον μήτ' ἀδικήσας τι, μήτε δόξας, ὅτι δίκην τινὰ ἐν τῷ συνεδρίῳ παρόντος αὐτοῦ καλῶς εἶπεν.*

Initio imperi Caji Senecam quaesturam gessisse verisimile est.

Pauca tantum de Seneca ex his temporibus comperimus, sed et ejus opes et dignitatem in diem auctas fuisse puto. Hoc non ea causa contendo quod adulteri cum Julia Germanici filia commissi accusatus exulatus est; sed quia, postquam octo annos in exilio fuit, per longum igitur tempus impeditus erat, quominus publicis muneribus fungeretur, Agrippinae ille visus est, cujus ope adjuta consilia sua contra Claudium ejusque libertos efficere posset. Senecam igitur quadraginta annorum spatio inter Romae potentes auctoritatem sibi ascivisse persuasum habeo, quam ut frangerent inimiei Roma eum pellere necessarium habuerunt, quamobrem adulteri cum Julia commissi eum accusaverunt, sive jure sive injuria; causa Senecae accusandi opus erat, haee illis temporibus paratissimam sese praebuit facillimeque credebatur. Mirae igitur certe sunt nonnullorum vv. dd. excusationes Senecae pudicitiae contendentium nihil nisi libertatem eum potentibus invisum reddidisse[2]). Octo anni

2) cf. Cass. Dio. LX. 3. *αὕτη (Οὐαλερία Μεσσαλῖνα) τὴν Ἰουλίαν ...*

Senecae in exilio degendi erant, quos praeter scripta quibus matrem et Polybium Claudi libertum consolaretur, studiis rerum naturalium consumpsit, quibus studiis etiam adolescens volumine de terrarum motu composito deditus fuerat. (cf. Nat. Quaest. VI. 4. 2; qui liber sextus nihil nisi hoc de terrarum motu volumen nonnihil amplificatum esse videtur). —

Romae interim Messalina Claudi uxore necata libertis imperatoris id agendum erat, ut Claudius aliam duceret uxorem, qua denuo sibi hominem imbecillum subjectum redderent. Sed ita Callistus Narcissus Pallas dissenserunt, ut alius aliam destinaret. Pallas denique fautor Juliae Agrippinae Germanici filiae, adjutus illecebris illius mulieris quibus patruum ita ceperat „ut praelata ceteris et nondum uxor potentia uxoria jam uteretur" (Tac. XII. 3), vicit illaque Claudio a senatu populoque Romano uxor data est. Quae

---

ἐξώρισεν ἐγκλήματα αὐτῇ ἄλλα τε καὶ μοιχείας παρασκευάσασα ἐφ' ᾗ καὶ Σενέκας ὁ Ἄννιος ἔφυγε. κ. τ. λ.

Tac. ann. XIII. 42.: Se (Suillium) quaestorem Germanici, illum (Senecam) domus ejus adulterum fuisse.

Juvenal. V. 109. schol.: Hic (Seneca) sub Claudio quasi conscius adulteriorum Juliae Germanici filiae in Corsicam relegatus . . . est.

Carol. Peter (Geschichte Roms III. 273.): Seneca, dem man die ungesunde Insel Corsika als Verbannungsort anwies, wahrscheinlich weil er durch die freimüthigen Urtheile über die Vorgänge am Hofe in seinen Schriften (sic) die Rache der herrschenden Personen herausgefordert hatte.!

Teuffelium (Geschichte d. röm. Litteratur): Ihn betraf gleiches Loos als ihren Buhlen, dabei könnte er auch der Verführte gewesen sein.

Senecae virtutem admirando antecellit fere Dideroto (Essay sur Sénèque) Boehmius: progr, Gymn. Fredr.-Guill. Berol. 1856.

Magnopere doleo quod Volquardseni, librum, cujus titulus est „Ehrenrettung Seneca's" nusquam repperire potui.

Domitio filio, „in quem populus inclinabat“ (Tac. XI. 12.) imperium parare cupiens qartes suas corroborandas esse intellexit; neque quomodo hoc efficere studuit vituperare possumus. Revocato enim ex exilio Senecae quem „fidum in se memoria beneficii et infensum Claudio dolore injuriae“ credidit (Tac. XII. 8.) praeturam impetravit anno 49.

Ex hoc tempore, ubi Seneca et honore publico et loco amplissimo educandi Neronis functus est, veteres auctores plura de hoc viro tradiderunt.

Tres spectandi sunt auctores Tacitus, Cassius Dio, Suetonius.

Primo statim conspectu Tacitum vel quos secutus sit fontes Senecae favere intellegimus. Quae hujus viri facta laude digna sunt summis laudibus elata, quae ab aliis vituperata putares ita ambigue enarrata sunt, ut, ceteris auctoribus neglectis, frustra nonnumquam interroges, quae sit vera auctoris sententia, e. g. Taciti de caede Neronis matris narrationem affero. (Tac. XIIII. 7.)

E contrario Cassius Dio multis locis Senecam vituperat, quamobrem plerique omnes qui nostris temporibus de Seneca egerunt summis opprobriis in Dionem invecti sunt.

Nuper Mommsenus Taciti in historiis et Suetoni fontem Cluvium Rufum fuisse in Hermae vol. IV. p. 295 sqq. demonstravit. In fine dissertationis vir doctissimus haec habet: Conici licere Tacitum in annalibus quoque, rarius quidem quam in historiis Cluvio fonte usum esse, quia hunc auctorem nonnumquam citaret. (l. l. p. 325.) Addit se Dionem quoque nonnullis locis Cuvium usurpasse putare (l. l. p. 322). Cluvium Rufum autem non post annum sextum p. C. natum Neronisque comitem factum cum ille per Graeciam histrio vagatus sit, post annum septuagesimum p. C. n. mortuum esse (l. l. p. 318).

Rectissime m. q. s. Cluvium eum fuisse credit, qui Caligulae, Claudi, Neronis quasi imagines posteritati tam claras tradiderit. Sed quamquam negari non potest Cluvium ad res illorum temporum depingendas optime instructum fuisse, tamen socium Neronis ineptiarum dignum non habebimus, cui semper credatur. Imo, quae tradit summa diligentia examinanda sunt.

Neque aliter judicabimus de Fabio Rustico, altero fonte a Tacito saepe usurpato. Fabius enim, amicus L. A. Senecae, M. A. Senecae „historias ab initio bellorum civilium“ inde exsecutus est, ubi amici pater morte impeditus desierat. Fabium incepisse putat Gutschmidius (cui viro eximio haec de Fabio debeo) a Caji imperio.

Amico Senecae de Seneca referenti jure nostro diffidemus. Etiam Tacitus hanc ob rem de illius fide dubitat cf. XIII, 20. „sane Fabius inclinat ad laudes Senecae, cujus amicitia floruit.“ (cf. Nipperdeyi in Tacitum praef. p. 20.)

Plinium denique tertium fontem, quo inprimis usus est Tacitus nugas et narratiunculas colligentem ab Nerone incepisse putat Nipperdeyus. (l. l. p. 21.)

Taciti igitur fontes de Seneca referentes optimos nullo modo fuisse videmus. Quamobrem Dionem nonnumquam aliter de Seneca judicantem nec vituperare nec negligere debemus. Magnopere dolendum est, quod Dionis, ingeniosissimi scriptoris fontes nondum cogniti sunt[3]).

Septendecim annos natus Nero imperator factus est; ingenium ejus ad veneris delicias proclive, quia coercere aut non potuerunt aut noluerunt educatores (qua voce Senecam

3) Wiedemannus in dissertatione cujus titulus est: „De Taciti Plutarchi Suetonis Dionis Cassii fontibus. Berol. 1857. nihil de Dionis fontibus dicit.“

Burrumque amicum complector) eo consilio etiam adjuverunt, ut sibi eo inturbatior fieret auctoritas quo minus verus imperator res qublicas curaret. Neque Tacitus hoc negat, qui Annaeum Serenum Senecae familiarem nomen praebuisse, ut „primae cupidines Neronis velarentur tradit (XIII. 13). Id agebant Burrus et Seneca, ut Neronem sibi prorsus subjectum redditum a matre abalienarent, cujus ingenium virile metuebant, quae initio Neronis imperi re vera rem publ. Romanam rexerat, quae propositum suum et dandi filio et servandi imperium (Tac. XIV. 9) aperte elocuta erat. Neque mihi persuadere possum educatores Agrippinae eo consilio restitisse, ut puerum dignum imperio redderent; sed qui ipsi imperatores regnare non potuerunt educatores imperatoris m. q. s. regnare voluerunt. Filium igitur, ut a matre separarent, necesse erat ex ea parte capere, qua facillime tangi potuit; ita erat ille in delicias demergendus, ut ei irasceretur, qui ex his eum eripere vellet.

Octaviam uxorem, infelicissimam quae imperatoi nupserat mulierem, adolescens libidinosus oderat, aliae igitur et inprimis libertae adhibendae erant, quae data occasione et adduci et removeri facillime poterant. A quarum amore, cui deditus ne semper educatores huic amori favenites sponte sequeretur Agrippina jure suo timebat, filium abstinere conata est; sed frustra; se ipsam igitur illi libidinum ministram obtulit. Nerone se illius operam suscepturum esse denegante optime intellexit, Neronem Senecam Burrum contra se ipsam Pallantem alios sectatores conjunctos esse, et, Pallante cura rerum demoto, (Tac. XIII. 14) satis noto pavido Neronis animo nuntio eum turbare conata est: „ituram se cum Britannico in castra.“ Sed, qui „trunca manu et professoria lingua humani regimen expostulabant,“ ei potentiores etiam erant, quam quos facile subverteret. Sed

quamquam Britannicus necatur, consilia non mutat cum Octavia amicitias jungens et ita agens, „quasi quaereret ducem et partes.“

Neminem serio credere puto tam cito Agrippinam mulierem constantissimam consilia mutasse, ut pro Messalinae liberis filio unico adversaretur. Quidquid egit intenditque nihil efficere debuit nisi ut veri imperatores Seneca Burrusque opprimerentur Neroque ex illorum auctoritate eximeretur, quam ut firmarent constanter hi duo viri viam suam secuti sunt, quam alios quoque perspexisse e Taciti loco (XV. 65) apparet: „fama fuit Subrium Flavum cum centurionibus occulto consilio neque tamen ignorante Seneca, destinavisse, ut post occisum opera Pisonis Neronem Piso quoque interficeretur trade returque imperium Senecae quasi insontibus claritudine virtutum ad summum fastigium delecto.“

Agrippina operam perdidit, potestas amicorum in dies augebatur; cf. Cass. Dio. LXI. 3: *κατεργαcάμενοι δὲ τοῦτο αὐτοὶ τὴν ἀρχὴν ἅπαcαν παρέλαβον καὶ διῴκηcαν ἐφ' ὅcον ἠδυνήθηcαν ἄριcτα καὶ δικαιότατα ὥcθ' ὑπὸ πάντων ἀνθρώπων ὁμοίωc ἐπαινεθῆναι.*

Agrippinae ira Britannico necato leniri non potuit; tribunorum et centurionum animos tentavit. Quamobrem Neronem excubias militares degredi jussisse legimus. (Tac. XIII. 18.) Junia Silana, infensissimo in eam animo, quia Agrippina Sextium Africanum a nuptiis Silanae deterruerat, accusatores parat. Paris igitur histrio deferre impellitur Agrippinam Neronis vitae insidiari.

Cui terrore perculso Burrus matris necem promisit, antea audita Agrippina. Quae Senecae Burroque ad eam missis superbe respondit; quod responsum, quamquam Tacitum exornavisse putabimus, aptissimum tamen est et hujus mu-

lieris ingenio et rerum conditioni. Agrippina optimo jure quaerere poterat „vivere ego Britannico rerum potiente poteram?“ (Tac. XIII. 21) „Conloquium fili expoposcit et ultionem in delatores et praemia amicis obtinuit.“ Haec acta sunt anno 55.

Tres annos post[4]) novus in Agrippinae inimicos impetus factus est, sive gnara sive nesciente Agrippina.

P. enim Suillius (cf. Tac. XIII. 42,) qui pretio causas orasse accusatus erat defensione omissa potentem Senecam, Neronis amicum, summis criminationibus adortus est. Quarum vim Tacitus delenire studens „terribilem et venalem hominem fuisse affirmat, sed ex illis, quae mihi postea referenda erunt, eas veritate non modo non carere, verum etiam prorsus cum ea quadrare intellegetur. Quaerit enim Suillius de Seneca,“ qua sapientia, quibus philosophorum praeceptis intra quadriennium regiae amicitiae ter miliens sestertium paravisset?“ cf. Cass. Dio. LXI, 10 *καὶ γὰρ τυραν-*

4) De Senecae consulatu lis vv. dd. nondum liquere mihi videtur. Henzenius quidem (in Hermae vol. II. p. 37 sqq.) de tabula fratrum Arvalium nuper inventa disserens, cum illa tabula, anno 58 p. C. consules munere functos esse, quos nondum novissemus (cf. l. l. p. 44.) et a Borghesio demonstratum esset Senecam annis 59—62 consulem non fuisse, nullum ejus consulatus annum restare nisi 57 contendit. Et Borghesius et Henzenius laudant caput 53 l. XIIII. Taciti, quo uterque annum quem ipse probarit, rectum esse demonstrari putat. Sed cur tantopere urgendae sint hujus capitis voces „medio temporis“ nescio. Num forte et „tantum opum“ eodem anno in Senecam cumulatum esse, quo „tantum honorum“ putandum est? Neque cur annum consulatus ratiocinaturi hi vv. dd. unius vocis „octavus“, neglectis verbis antecedentibus „quartus decumus annus est“ rationem habuerint intellego. Equidem voces „medio temporis“ nihil aliud significare, quam nostrum. „In der Zwischenzeit“ puto.

αἴδος κατηγορῶν τυραννοδιδάσκαλος ἐγίνετο καὶ τῶν συνόντων τοῖς δυνάσταις καταστρέχων οὐκ ἀφίστατο τοῦ παλατίου. Τοῖς δὲ πλουτοῦσιν ἐγκαλῶν οὐσίαν ἑπτακισχιλίων καὶ πεντακοσίων μυριάδων ἐκτήσατο. Quae ne quis nimis aucta putet inspiciat Dionis locum LXII. 1, ubi de Britannorum seditione auctor referens inter alias, a Tacito quoque narratas, causas irae incolarum hanc addit: *πρόφασις δὲ τοῦ πολέμου ἐγένετο ἡ δήμευσις τῶν χρημάτων, ἃ Κλαύδιος τοῖς πρώτοις αὐτῶν ἐδεδώκει. καὶ ἔδει καὶ ἐκεῖνα, ὥς γε Δεκιανος Κάτος ... ἀναπόμπιμα γενέσθαι· διά τε οὖν τοῦτο, καὶ ὅτι ὁ Σενέκας χιλίας σφίσι μυριάδας ἄκουσιν ἐπὶ χρησταῖς ἐλπίσι τόκων δανείσας ἔπειτ' ἀθρόας τε ἅμα αὐτὰς καὶ βιαίως εἰσέπρασσεν.*

Quae quia optime cum Suilli verbis: „Italiam et provincias immenso faenore hauriri" quadrant a Dione ficta non puto.[5])

Suillius „adempta bonorum parte in insulas Baleares pellitur."

Nero interim, repudiata aut neglecta Acte liberta, Poppaeam Sabinam amabat (Tac. XIII. 45 sqq.), quae et eximia forma et callida modestia et cavillationibus adeo adulescentem viginti duo annos natum ceperat, ut illius matrimonio omnia postponenda haberet.

Novis igitur amoris vinculis impeditus erat, ne res publ. curaret, eo acceptior Senecae Burroque novus hic amor visus est quo periculosior Agrippinae, quae igitur filium suae ipsius amore devincire voluit. (Tac. XIIII. 2.)

„Contra muliebres inlecebras subsidium a femina" pe-

5) Etiam Merivalius (history of the Romans under the empire) summus Senecae admirator de hoc Dionis loco judicat: „Dion is ill natured, yet I do not think, he can have invented this story". — (VI. 252.)

tivit Seneca inmissa in cubiculum Acte liberta, „ne ferox et inpotens mulier et hoc genere gratiae valeret.“ Jussa erat liberta nuntiare pavido adulescenti:“ non toleraturos milites profani principis regimen“ (Suet. Ner. 28).

Tacitus „Neronem vitasse Agrippinae secretos congressus“ refert; perspicuum est non Neronem sed Senecam hujus discessus auctorem fuisse, quod apparet e Taciti capite tertio l. XIIII, quo cum antea de Nerone quomodo mater interfici posset considerante locutus est deinde sic pergit: „ferrum et caedes, quonam modo occultaretur nemo reperiebat; et ne quis illi tanto facinori delectus jussa sperneret, metuebant.“ Nero igitur conscios habuit, neque qui fuerint diu dubitabimus in ceteris enarrandis persequentes. Modum, quo matrem necare studuit imperator, sat notum et a Tacito capp 3—6 narratum explicare supersedens ad id tempus transeo, quo servatam esse matrem audivit. Perterritus accivit Burrum et Senecam „incertum an et ante gnaros“ [6]).

Diu uterque tacuit, tandem Seneca a Burro, num milites Agrippinam necare jussos obedituros imperio putaret

6) „Nisi quid Burrus et Seneca expergens quos statim acciverat incertum an et ante ignaros“ legitur in codice. verbum „expergens“ mutari debet, neque cetera sic servari possunt. Nam interpretatio haec: interrogasse auctorem, num ei, qui, cum Agrippinam necatam non esse audivissent, se totum consilium Agrippinae necandae ignorasse contendissent, re vera antea nescii hujus consili fuissent necne, spinosior est. Neque tamen Nipperdeyi sententiam probarim conicientis „quos statim acciverat incertum an aperiens, et ante ignaros“. nullo enim modo suspicabimur, Tacitum disertis verbis dixisse, Burrum Senecamque Neronis in matrem insidias prorsus nescivisse. Lenissima mihi videtur conjectura haec: nisi quid B. et S., quos statim acciverat expavescens, incertum an et ante gnaros.

quaesivit; id quod Burrus negans „perpetraret Anicetus promissa respondit"; Anicetus promissis stetit.

Tria huic narrationi insunt sibi repugnantia: Neronem nemini nisi Aniceto (cap. 3) quid perpetrari vellet prodidisse; dubitari deinde utrum Burrus et Seneca Neronis consilia ignorassent; Burro autem perbene Aniceti promissa nota fuisse.

Hac rerum expositione demonstratum crediderim non Neronem adulescentem, quem eandem et matrem et pelicem habere non pudebat, sed duo viros, qui conjuncta matre cum filio locum suum tenere non valebant hujus necis auctores fuisse.

Quam sententiam Cassius Dio adjuvat, qui sic dicit (LXI. 12) *καὶ (τὸν Νέρωνα) καὶ ὁ Σενέκας ὡς πολλοῖς καὶ ἀξιοπίστοις ἀνδράσιν εἴρηται* (quae testimonia nullo modo neglegi debent) *παρώξυνεν, εἴτ' οὖν τὸ ἔγκλημα τὸ καθ' ἑαυτοῦ ἐπηλυγάσασθαι βουληθείς, εἴτε καὶ τὸν Νέρωνα ἐς μιαιφονίαν ἀνόσιον προαγαγεῖν ἐθελήσας ἵν' ὡς τάχιστα καὶ πρὸς θεῶν καὶ πρὸς ἀνθρώπων ἀπόληται· ἐπεὶ δὲ καὶ ἐκ τοῦ προφανοῦς ὤκνουν τὸ ἔργον καὶ κρύφα διὰ φαρμάκων οὐκ εἶχον* (scl. Nero Seneca Sabina) *αὐτὴν ἀνελεῖν ... κ. τ. λ.*

Refutare eorum ineptias, qui Senecam totum consilium contra Agrippinae vitam ignorasse, facinore perpetrato pro virili ejus ingenio, quae mutari non potuissent fortiter tolerasse contenderunt (cf. e. g. Boehmium l. l. p. 32) supersedeo; cur enim postquam Agrippinam etiam vivere audivit eam servare non studuit?

Agrippina necata infirmo summoque pavore oppresso Neroni, qui facinora optare neque perpetratorum memoriam tolerare potuit, Burrus centuriones et tribunos misit adulatione imperatoris facta probaturos. Ut Burrus militum ita Seneca civium animos sedare conatus est Neroni ora-

tione composita, qua matris mortem justam ejus criminum poenam fuisse demonstrare voluit.

Ne Tacitus quidem haec memorans verum omnium animum celat; „ergo non jam“ inquit „Nero cujus immanitas omnium questus anteibat sed Seneca adverso rumore erat, quod oratione tali confessionem scripsisset?“

Nero, ut conscientiam stimulantem comprimeret, cum facultate oratoria careret, (Tac. XIII. 3) in alia animum detorsit. cf. Tac. XIV. 14: „Vetus illi cupido erat curriculo quadrigarum insistere nec minus foedum studium cithara ludicrum in modum canere . . . nec jam sisti poterat, cum Senecae ac Burro visum, (cf. c. 15 „maerens Burrus ac laudans) ne utraque pervinceret alterum concedere“. —

Ad quem locum nihil fere habeo, quod addam. Neronem his negotiis ineptiisque occupatissimum non modo non cohibuerunt educatores verum etiam adjuverunt, semper ei morem gerentes, ut ipsis esset imperium cf. Cass. Dio. LXI. 20 [Nero citharoedus progressus est] *καὶ αὐτῷ καὶ ὁ Βοῦρρος καὶ ὁ Σενέκας καθάπερ τινὲς διδάσκαλοι ὑποβάλλοντές τι παρειστήκεσαν. καὶ αὐτοὶ τάς τε χεῖρας καὶ τὰ ἱμάτια, ὁπότε φθέγξαιτό τι, ἀνέσειον καὶ τοὺς ἄλλους προσεπεσπῶντο.*

Hos autem viros potentia sua modeste usos fuisse negari non potest, neque hoc mirum. Quae enim agebant et Neroni et Romanis placere debuerunt; Neroni, quia iracundus suspiciosusque adulescens facillime non sibi sed aliis revera esse imperium intellegere potuit, Romanis, quia amicis omni modo cavendum erat, ne ab aliis Nero instigaretur.

Gravissimas igitur poenas, quas Nero propter prodigia, post matris necem observata, in noxios vel in eos, quos noxios putabat, statuere voluit, lenire studuerunt eodem modo, quo Neronis imperi initio „caedibus obviam“ ierant

(Tac. XIII. 2.) cf. Cass. Dio. LXI. 18, qui cum mantes Neroni multis prodigiis visis, ejus mortem non nisi multis necatis evitari posse vaticinati sint Senecam adulescenti caedis avidissimo haec fere dixisse tradit: *ὅτι, ὅσους ἂν ἀποσφάξῃς, οὐ δύνασαι τὸν διάδοχόν σου ἀποκτεῖναι.*

Usque ad annum 62 nihil amplius de Seneca comperimus. Inde autem statim rerum conditionem prorsus mutatam esse intellegimus. Seneca Burrusque magna quidem auctoritate fruuntur sed principi suspecti sunt. Neque difficile est intellectu, quomodo tantopere res mutatae sint. Nero anno sexagesimo altero, annos viginti quinque natus summis facinoribus et sceleribus commissis libidinibus satiatus, nonnumquam aegritudine vexatus (Tac. XIV. 22. s. f.; 47.) non adulescens fuit, qui lenissimo quasi impetu regi potuit, sed tyrannus crudelis eodem modo homines metuit, quo metuebatur. Modestia praeterea, qua Burrus Senecaque potestate utebantur, Neronem impediebat, quominus voluntatem suam secutus summa imis confunderet et necatorum exulatorumque opibus facultates augeret.

Inprimis Burrus timendus erat, cui milites fidi erant, quod supra cum imperatoris mater occideretur vidimus. Hoc veneno necato (Tac. XIV. 51. „subito concessit vita Burrus incertum valetudine an veneno.“ Dio LXII. 13. *τοῦτον* (Burrum) *μὲν οὖν φαρμάκῳ διώλεσεν,* scl. Nero) imperioque praetorianorum inter duo diviso, qui inter se inimicissimi erant, (Tac. XV. 50.) Senecae potentia fracta est, qui variis criminationibus accusatur, magno certe Neronis gaudio, qui et a magistro molestissimo liberari et opibus ditissimi Senecae frui vellet. Tacitus varias, quibus Senecam adorti sunt accusatores criminationes enarrat, quas veras esse nemo negabit.

Seneca enim et ditissimus erat (quamobrem facile no-

bis persuadebimus illum „studia civium in se vertisse".) et principem equis regendis talibusque occupationibus adjuverat et alios „eloquentiae laude" praecellit et „carmina factitabat saepius postquam Neroni amor eorum venerat".

Haec criminatio ceteris callide apposita est, quippe qua Senecae potentiam, veram hujus litis causam, qua nominata Neronis iram in semet ipsos convertissent, accusatores longius ab oculis removerent, quamquam e Taciti verbis (XIV. 52.): „certe finitam Neronis pueritiam et robur juventae adesse, exueret magistrum satis amplis doctoribus instructus majoribus suis" colligi potest, accusatores haud longe abfuisse, quin veram causam proderent.

Etiam Seneca oratione,[7]) qua a criminationibus se defendere studuit, de nulla re nisi de divitiis verba fecit, quas principem procuratori administrandas dare jussit, cum sibi „incumberent". In fine dixit: „superest tibi robur et tot per annos fultum fastigii regimen, possumus seniores amici quiete reponere", vicinitatem igitur Neronis effugere voluisse videtur.

Sed Romae manere pristinaeque cum discipulo amicitiae speciem servare debuit; periculosum quidem erat ingentibus cum divitiis sub avari principis oculis manere, periculosius tamen non obediendo huic, qum diu quaesiverat, occasionem praebere tollendi divitis et praeceptoris et summorum scelerum participis, quos quomodo occasione data Nero amoveret, Seneca ex Aniceti „maternae necis patratoris" (Tac. XIV. 62.) exilio intellegere poterat.

Itaque „instituta „quidem „prioris potentiae commutat,

---

[7]) Quo jure Merivalius l. l. 335. 1: illas orationes inter Senecam et Neronem neque habitas esse, neque si habitae essent, memoriae traditas esse posse, contendat nescio. —

prohibet coetus salutantium, vitat comitantis, rarus per urbem quasi valetudine infensa aut sapientiae studiis domi adtineretur“ (Tac. XIV. 56.), sed auctoritate haud parva etiam fructus est, quod intellegitur ex Tac. XIV. 65: „Romanus secretis criminationibus incusaverat Senecam ut Pisonis socium[8]) sed validius a Seneca eodem crimine perculsus est.“ Illius potentiam nullo modo prorsus debilitatam censebimus, qui validius quam accusatus est accusatorem percellere potest.

Medio anno 64 (Tac. XV. 38.) „sequitur clades forte an dolo principis incertum ... sed omnibus, quae huic urbi per violentiam ignium acciderant gravior atque atrocior.“

Nova urbs, vetere incendio deleta, aedificanda erat, defuerunt pecuniae, ad quas conferendas „pervastata Italia, provinciae eversae sociique populi Romani et quae civitatum liberae vocantur; inque praedam etiam dii cessere, spoliatis in urbe templis ... ferebatur Senecam, quo invidiam sacrilegii a semet averteret, longinqui ruris secessum oravisse“. (c. 45.). Sed quis est, qui hanc secessus causam veram, qui eum tam religiosum putet, qui sine coelestium metu ad facinora taeterrima efficienda paratissimum sese praebuerat?

Ni magnopere fallor causa longe alia est; Seneca opes suas sibi servare et hanc ob causam imperatorem omnia conferendo pecunias vastantem effugere voluit. Sed cum iter ei non concessum, cum fortasse venenum ei paratum esset (Tac. XV. 45. s. f.) eo tempore Senecam illud dimisisse

8) Nipperdeyus pro voce socium amicum legi maluit; nescimus utrum Piso hoc jam anno contra Neronem conjuraret an cujus criminis particeps Pisoni Seneca factus sit, quamobrem quae vera sit lectio dubito.

puto, quod ut servaret tot pericula subierat. Tacitus quidem conticet, quod Dio tradit LXII. 25: Senecam divitias suas Neroni donum dedisse ad aedificia incendio deleto restauranda.[9]) Seneca divitiis orbatus Neroni dignus videri non potuit, cujus vitae insidiaretur, quamobrem non dubito, quin Nero eum quietem agere passus esset, nisi homo callidus, ut denuo re publ. administranda auctoritate frueretur contra imperatorem conjurasset.

Totus populus Romanus Neronem detestans jam longum per tempus ab eo liberari conatus est. Optime igitur Tacitus (c. 49.) „initium“ inquit, „conjurationi non a cupidine fuit nec tamen facile memoraverim, quis primus auctor, cujus instinctu concitum sit, quod tam multi sumpserunt.“

Propositum hujus conjurationis, quam Pisonis vocant, diversum traditur, alii ut Piso imperator fieret, alii ut post „occisum Pisonis opera Neronem Piso quoque interficeretur traderetur que imperium Senecae“ destinaverunt. Quinam hi fuerunt? Praetorianorum duces, nempe Subrius Flavus tribunus praetoriae cohortis cum centurionibus velut Sulpicio Aspro. (Tac. XV. 65 et 49). Verisimile est Senecam militibus, qui Burro amico fidelissimi fucrant, confidere potuisse. Seneca igitur non dico caput totius conjurationis sed socius gravissimus fuit cum eum praetoriani sequerentur. Dubitanti igitur Tacito, „Seneca forte an prudens ad eum diem remeaverat“ (cap. 60.) jure nostro affirmare poterimus Senecam prudentem remeasse.[10])

---

9) *Καὶ Cενέκας οὕτως ἐτελεύτηcε, καίπερ τήν τε cυνουcίαν τὴν πρὸς αὐτὸν, ὡς καὶ ἀcθενῶν, προϊέμενος, καὶ πᾶcαν αὐτῷ τὴν οὐcίαν ἐπὶ τῶν οἰκοδομουμένων προφάcει κεχαριcμενοc.*

10) cf. Merivalium VI. 364. if not actually engaged in the plot we may infer I think from Tac. that he (Seneca) was aware of it.

Conjuratio intemperantia Flavi Scaevini proditur (Tac. XV. 54 sq.) „Antonius Natalis de Pisone primum fatetur, deinde addit A. Senecam sive internuntius intra eum Pisonemque fuit, sive ut Neronis gratiam pararet, qui infensus Senecae omnes ad eum opprimendum artes conquirebat.“

Princeps, qui olim amicus sibi fuerit, eum nunc inimicissimum factum esse intellexit. Piso sive ignavia sive mentis quasi stupore captus mansit iners neque aperta pugna tyrannum adoriri ausus domi „abruptis brachiorum venis“ obiit. — G. Silvanus tribanus praetoriae cohortis Senecam „percontari jubetur an dicta Natalis suaque responsa nosceret.“[11]) Seneca verba relata alio sensu dicta esse demonstrare conatus cur salutem privati hominis incolumitati suae anteferret interrogavit. Superbam et dignam, quae animadvertatur, sententiam addidit: „Nec sibi promptum in adulationes ingenium idque nulli magis gnarum quam Neroni, qui saepius libertatem Senecae, quam servitium expertus esset.“ Haec enuntiata a viro, qui post Claudi mortem, ut Agrippinae placeret, *ἀποκολοκύντωσιν*, post Agrippinae mortem Neroni „confessionem“ scripserat, qui Neronis libidinum ineptiarumque fidelissimus adjutor tam diu fuerat quam consiliis suis non repugnaret, ridicula sunt.

Sed constantia animi, qua ad mortem sese paravit, postremo vitae spatio philosophum se esse probans, summa admiratione digna est.

Tacitus de Senecae morte referens miram narratiunculam addit, Paulinam uxorem multos annos minorem natu propter amorem viri a Seneca petivisse, ut sibi cum eo mori liceret; neque hunc ejus gloriae adversum fuisse immo brachia ei

11) G. igitur Silvanus conjurationis socius (Tac. XV. 50.) non proditus esse videtur.

ferro exsolvisse. Seneca diu animam agente mortuo Neronis jussu Paulinam servatam esse, „ne glisceret invidia crudelitatis.“

Non possum, quin pulcherrimam hanc narratiunculam postea a Senecae amicis compositam ducam.

Seneca enim in villa sua apud quartum lapidem mortuus est, Nero Romae mansit (nemo enim imperatorem ex urbe egressum esse ut praeceptoris mortem ipse inspiceret tradidit). Credo igitur Paulinam, cujus venae diu ante mariti mortem solutae erant, eo tempore mori debuisse, quo post Senecae mortem nuntium Senecae mulieris quoque venas solutas esse mitti Romam, et inde rus renuntiari potuerit vitam ejus servandam esse.

Simpliciorem fideque digniorem narrationem legimus apud Dionem hanc: Senecam voluisse uxorem secum mori sed marito antea defuncto Paulinam servatam (scil. ab iis, qui aderant) esse, cf. Dio. LXII. 25.

Seneca supremum diem obiit mense Aprili anni 65 p. C. n. (cf. Clinton. fast. Rom. p. 47).

Seneca non tam philosophus quam homo publicis negotiis deditus erat. Unum semper finem ante oculos habuit omnibus modis potentiae et servandae et augendae. Neque taeterrima facta abhorruit, quibus propositum efficere studuit. Prudens per longos annos periculosum locum tenuit gubernans illum hominem, de quo inter familiares dici solebat: „non fore saevo illi leoni, quin gustato semel hominum cruore ingenita redeat saevitia“. (schol. ad Juv. V. 109.) Senecam ab hominibus temere necandis abstinuisse obviam vero ivisse tyranno constat. Seneca viam suam constanter ingressus est; hanc ob causam immensas pecunias collegit, hanc ob causam homo politicus fide punica, quibus antea conjunctus erat velut inimicissimos insidiis oppugnavit.

Dio Senecam vituperans *πάντα* inquit *τὰ ἐναντιώτατα οἷς ἐφιλοσόφει ποιῶν ἠλέγχθη* (LXI. 10.) Sed virum non tantum ex scriptis cum factis comparatis judicare oportet; neque exspectabimus scripta viri rebus publicis dediti prorsus cum ejus factis consentire. Senecae deliciae et *πόνων ἀνάπαυσις* erat philosophiae studium, quod in hac occupatione saepe alias sententias commodavit atque in vita secutus est, quis est, qui miretur?

M. q. s. qui Senecam acerrime vituperant philosophi verbis cum viri publici actis comparatis eodem modo errant atque qui actis ejus non perpensis ex solis scriptis philosophum in coelum tollere volunt. —

Caput II.

Capite priore Senecae vita descripta hoc de tempore agam, quo singula ejus scripta quae ad nos pervenerunt, eum composuisse putem.

Demonstravisse me credo, hujus viri vitam occupatissimam negotiis publicis semper fuisse. Qui autem Nerone regnante et principem et cives imperio tenuit res ejus temporis, quo scripsit, non nisi rarissime et cautissime significare potuit (cf. epist. 118. 2. „Numquam potest deesse quod scribam, ut omnia illa quae Ciceronis implent epistulas transeam, quis candidatus laboret, quis alienis, quis suis viribus pugnet e. q. s. cf. Haasi praef. ad tertium edit. vol. p. I.).

Quamobrem e plurimis Senecae scriptis summa tantum cum difficultate intellegi potest, quo anno composita sint.

Cum igitur primum, quibus annis dialogi, quos vocant, compositi sint demonstrandum suscipiam illo statim ordine de illis loquar, quo eos compositos esse puto.

Ad Novatum de Ira

libri tres. (Dialogus III — V.)

In his quoque libris auctor multis verbis facta, ad quae eum se rettulisse putares ita fere semper quasi velavit, ut divinare magis quid verum sit debeamus quam traditum accipiamus. Singula ergo examinanda erunt.

Tres de ira libri, qui arcte inter se cohaerent, dedicati sunt M. Annaeo Novato Senecae maximo natu fratri, qui posteriore tempore a Junio Gallione adoptatus Gallionis nomen accepit. Quo tempore adoptatus sit nescitur.

M. Annaeus Seneca rhetor hunc filium semper Novatum adlocutus est. M. Seneca saepius senem se nominat, cf. Contr. I. prooem.: „Sed cum multa jam mihi ex me desideranda senectus fecerit, oculorum aciem retuderit, aurium sensum hebetaverit, nervorum firmitatem fatigaverit“ e. q. s. Novatus vivo patre civilibus officiis operam dedit, cf. M. Sen. praef. l. II. ubi Melam tertium filium adloquens haec habet: „Fratres tui foro et honoribus parant.“ Quia semper a patre Novatus nominatur colligimus eum non adulescentem sed juvenem a Gallione adoptatum esse.

Pergamus ad ipsos Senecae de ira libros. Nullum factum in his memoratum invenimus, quod post Caligulam commissum est. Hoc Lehmanno oppono, cui (cf. Philol. VIII. 316 sqq.) verba Dial. V. 3. 6 ad christianorum insectationem referri posse videntur. Describuntur hac paragrapho tormenta, quibus potentes viri ira seducti alios vexaverint. Seneca demonstrare vult Aristotelis sententiam, „calcar iram esse virtutis“ falsam esse (Dial. V. 3. 1.)

Ostendit igitur, quam taetra sit irae rabies, quibus horridis instrumentis vel adparatibus utatur. Liceat exscribam paragraphum.

„Ne quem fallat tamquam aliquo tempore aliquo loco profutura ostendenda est rabies ejus effrenata et adtonita adparatusque illi reddendus est suus, eculei et fidiculae et ergastula et cruces et circumdati defossis corporibus ignes et cadavera quoque trahens uncus, varia vinculorum genera, varia poenarum, lacerationes membrorum, inscriptiones frontis et bestiarum immanium caveae. Inter haec instrumenta conlocetur ira, dirum quiddam atque horridum stridens omnibus per quae furit tetrior."

Talia Lehmannus Senecam cum educandi Neronis periculumsubiisset ad discipuli notissimum vitium se referentem scripsisse arguit.[1])

Quia Nero christianorum sectae addictos pice litos comburi jussit paragraphoque citata Seneca de ignibus circumdatis corporibus loquitur, nullo modo necesse est haec verba ad Neronis saevitiam referri, praesertim cum philosophus ipse tradat se sub Caligula homines igne combustos vidisse, cf. Nat. Quaest. IV. praef. 17: „Videbam apud Cajum tormenta, videbam ignes, sciebam olim sub illo in eum statum res humanas decidisse, ut inter opera misericordiae haberentur occisi." Ad haec cf., quaeso, Suetoni capitis in vita Caligulae 27 verba: „Multos homines honesti ordinis, deformatos prius stigmatum notis ad metalla aut ad viarum munitiones aut ad bestias condemnavit, aut bestiarum more

---

1) Und da Nero's Jähzorn bekannt war, so passt es sehr gut, dass Seneca gerade beim Beginn seiner Stellung sich über die Bekämpfung des Zornes ausgesprochen hat. cf. de Claud. et Ner. p. 11.

quadrupedes cavea coercuit aut medios serra dissecuit ... Atellanae poetam ob ambigui joci versiculum media amphitheatri arena igni cremavit.“

Verbis Senecae Suetoni verba respondent, neque dubito quin Seneca l. l. ad Caligulam referat.

Quod si verum est statim apparet, Cajo vivo haec scribi nequivisse eodemque modo constat Claudium iracundissimum hominem fuisse, neque dubito quin prooemio primi de ira libri Seneca Claudium descripserit, videas enim quantopere ejus, quamquam longior est, cum Suetoni irati Claudi descriptione congruat, quam legimus capite 30 Claudi vitae „risus indecus, ira turpior, spumante rictu, humantibus naribus, praterea linguae titubantia caputque cum semper tum in quantulocumque vel maximo tremulum“. Facillime Senecam hominem, cujus ira notissima erat, quasi exemplum sumere putuit in describendis malis ex ira orientibus, neque credamus oportet illum principem significantem omnia hujus irae signa describere debuisse.

Scriptos igitur esse hos libros annos quadragesimo primo[2]) post Caligulae mortem et ante Senecae exilium puto; semper enim id nobis animo tenendum est, Senecam fratrem, quem alioquin semper Gallionem vocat, non nisi his libris Novatum appellare. Hos igitur libros Senecae scriptorum, quae ad nos pervenerunt, veterrimos esse contendo.[3])

2) Clinton F. R. I. p. 25. non diu post Caligulae mortem hos libros compositos esseputans sententiam suam verbis dial. V. 18. 3. „modo C. Caesar“ e. q. s. fultam credit. Supra jam demonstravi (p. 5.) Senecam hac voce etiam longum tempus indicare.

3) cf. quae adnotavi ad Dialogum sextum adnotatione quarta (p. 31.).

Ad Polybium de consolatione,

(Dial. XI.)

Scriptum hunc dialogum puto fine anni 41 aut initio anno 42 cf. cap. decimi terti paragraphum alteram „Hic (Claudius) Germaniam placet, Britanniam aperiat et patruos triumphos ducat et novos“ cum Dionis libri LX. capite 21, quo anno 43 hanc expeditionem factam memorat, „*ἐλθούσης δὲ τῆς ἀγγελίας ὁ Κλαύδιος τῷ συνάρχοντι, τά τε ἄλλα καὶ τούς τε στρατιώτας ἐνεχείρισεν αὐτὸς δὲ ἐξεστρατεύσατο.* Multo ante hanc expeditionem paratam esse intellegitur Dionis verbis: *εἴρητο (Κλαύδιος) γὰρ αὐτῷ (τῷ Πλαυτίῳ) εἴ τι βιαιότερον γίγνοιτο τοῦτο ποιῆσαι (μεταπέμπεσθαι τὸν Κλαύδιον) καὶ παρασκευή γε ἐπὶ τῇ στρατείᾳ πολλὴ τῶν τε ἄλλων καὶ ἐλεφάντων προσυνείλεκτο.*

Ad Helviam matrem de consolatione.

(Dialogus XII.)

Hic quoque dialogus in exilio scriptus est. Quod non statim post adventum in Corsicam Seneca periculum matrem de exilio fili carissimi consolandi subiit prodit verbis primi capitis „saepe jam ... impetum cepi consolandi te saepe continui ... dolori tuo dum recens saeviret sciebam occurrendum non esse .. exspectabam itaque dum ipse vires suas frangeret.“

Praeterea linguam incolarum insulae observaverat, quod apparet ex 7, 9. verbis „Transierunt deinde Ligures in eam, transierunt et Hispani, qnod ex similitudine ritus apparet: eadem enim tegmenta capitum, idemque genus calceamenti, quod Cantabris est et verba quaedam.“ Verba quaedam dialecto immixta non statim ab advena sed pedetemptim ab incola animadverti possunt. Certus annus definiri non potest, quo hic dialogus scriptus sit, quem Senecam anno 42 aut 43 composuisse suspicor. —

Ad Paulinum de brevitate vitae

(Dialogus X.)

Hujus dialogi tempus Lehmannus recte statuit. 13. 8. „Avertinum montem extra pomoerium esse“ narrat Seneca. Tacitus sub anno 49 (XII. 23.) ad notat „et pomoerium urbis auxit Caesar more prisco.“ (cf. Gell. N. A. XIII. 14. 4. 7. „Aventinum antea . . extra pomoerium exclusum post auctore divo Claudio receptum.“)

Cum Seneca nullo verbo se in exilio esse prodat statim post ejus Romam reditum eum hunc dialogum composuisse putabimus.

Dialogum VI.

qui inscriptus est „De Consolatione ad Marciam", Lehmannus scriptum fuisse contendit anno quadragesimo primo p. C. n. ante Senecae exilium. Id quod falsum puto.

Ipsum igitur dialogum adeamus, quem Romae scriptum esse luce clarius est cf. caput 16, 2: „In qua istud urbe, di boni, loquimur? in qua regem Romanis capitibus Lucretia et Brutus dejecerunt."

Legimus initio cap. 10 „quicquid est hoc, Marcia, quod circa nos ex adventicio fulget, liberti, honores, opes, ampla atria et exclusorum clientium referta vestibula, clara nobilis aut formosa conjux, ceteraque ex incerta et mobili sorte pendentia alieni commodatique apparatus sunt."

Quibus in verbis cum Lehmanno facio, qui non sine causa ea a Seneca scripta putat, sed ita, ut ejus res illustrarent. Loquitur igitur (ceteris omissis, satis jam supra de Senecae divitiis locuti sumus; videas autem, quam mire haec cum Suilli accusatione quadrent.) de uxore Seneca.

Seneca uxorem duxerat, [4]) cujus nomen ignoramus, hanc

4) Epist. 50. 2. „uxoris meae fatuam scis hereditarium onus in domo mea remansisse" et Dial. V. 36. 3. „Cum sublatum e conspectu lumen est et conticuit uxor moris mei jam conscia e. q. s." e quibus verbis concludo haec: et, cum Seneca hunc locum scripserit, vixisse priorem uxorem, et, cum (ut in textu demonstrare conatus sum) haec uxor ante mariti exilium mortua sit, de ira libros ante hoc exilium scriptos esse.

ante mariti exilium mortuam esse verisimile est, quia Seneca in consolatione ad Helviam matrem (Dial. XII.) nullo verbo ejus tunc etiam vivae mentionem fecit sed filium suum viginti dies ante patrem exulatum mortuum esse narrat in manibus Helviae aviae.

Alteram deinde uxorem duxit Seneca, cujus nomen Paulinam ipse tradidit. (cf. Tac. XV. 60. „ipsi cum Pompeja Paulina") Quo anno Seneca hanc uxorem duxerit nescitur,[5]) sed optime sumamus, eum non nisi post exilium Paulinam uxorem duxisse, quia aliter inter exili terrores enarratos, certe hunc non omisisset separatum se esse ab uxore amata.

Qui autem Senecam l. l. VI. 10, 1. de suis rebus locutum esse putat, laudes „clara nobilis aut formosa conjux" non priori uxori sed Paulinae attributas esse facile concedet, perpensis et blanditiis, quibus Seneca epist. 104. de illa egit, magnum uxoris amorem ostendentibus et Dionis verbis: *ἐπιφανέςτατον γάμον.*

Ex antecedentibus igitur hunc dialogum post Senecae exilium compositum esse sequitur.

Negat quidem Lehmannus post exilium componi potuisse, sed causae, quas affert, demonstrandi vi carent. Dicit enim (Philol. VIII. p. 312.) „Verisimile non esse Senecam post exilium hunc dialogum scripsisse, quia initio

---

Quae Dial. XII. 18. 6. „mater" appellatur Senecae uxorem fuisse non puto, quia si „Marcus blandissimus puer" filius Senecae fuisset hoc certe altero filio modo mortuo (Dial. XII. 2. 5.) rhetorice exornasset.

5) Anno certe 57 uxorem eam jam habuit; cf. Dionis c. 10. l. LXI, qui sub hoc anno inter alias in Senecam contumelias ingestas *ταῦτα* inquit *δηλοῖ τάς τε ἀςελγείας ἃς πράττων γάμον τε ἐπιφανέςτατον ἔγημε καὶ μειρακίοις ἐξώροις ἔχαιρε. κ. τ. λ.*

Claudi imperi exulatus et octo annos post revocatus principis educator factus sit.“ — Nemo autem intelleget, quidni Seneca Neronis educator consolationem scribere potuisset. Rectissime Lehmannus hunc dialogum a Seneca in exilio compositum esse non posse contendit, sed causae, quas affert leves sunt. Dicit enim, hanc cum consolationem in exilio aut post exilium scripsisset in aliorum detrimentis enarrandis sua quoque enarrasse putandus esset. (Philol. p. 312. De Calig. et Ner. p. 10.) Quod non probabimus ipsis auctoris verbis initio cap. alterius collatis: „Scio a praeceptis incipere omnes, qui monere aliquem volunt et in exemplis desinere. Mutari hunc interim morem expedit“; neque tamen omnino exempla enumerare omittit sed „duo tibi ponam ante oculos exempla“ persequitur, Octaviae et Liviae mentionem faciens, quae utraque filium amiserat. Neque tale exemplum hoc loco laudatum esse vituperabimus, sed exilium deplorare eo loco, quo matrem de fili morte consolari vult auctor ridiculum fuisset, neque qui sororem et uxorem Augusti fortiter dolorem, in amissis filiis captum, tolerasse narravit, adicere potuit se quoque filium amisis..e neque immodice lugere. —

Seneca „tertius“ inquit „jam praeteriit annus, cum interim nihil ex primo illo impetu cecidit.“ (VI. 17.) Metilius (16. 8.) igitur Marciae filius tres annos ante mortuus est, quam Seneca hanc consolationem scripsit. Cur tam diu post mortem fili Marciam consolari conatus est philosophus? Ipse obiter adumbrat se impeditum fuisse, quominus statim post Metili mortem periculum consolandae matris subiisset verbis (VI. 1. 8.): „cupissem itaque primis temporibus ad istam curationem accedere.“ Nescio qua re Seneca impeditus fuerit, neque ex hac cunctatione quidquam de tempore hujus dialogi concludi posse puto. Lehmannus

quidem (de Claud. et Nor. p. 9.) conjungit quod Caligula scripta Cremuti Cordi, Marciae patris, „esse in manibus lectitarique permisit“ (Suet. Cal. 16.) et quod, cum Seneca dialogum sextum scripserit, Metilius tres annos mortuus erat, ita, ut hunc dialogum quarto anno imperi Caligulae aut propter hujus imperatoris in Senecam invidiam inter Claudi imperi initium et Senecae exilium compositum esse contendat. Quae res nullo modo conjungi possunt.

Apud Senecam enim sententiarum connexus hic est; et in morte patris scriptis ejus servatis et in morte fili, qui ante tres annos mortuus est fortem te praebuisti. Quomodo quis ex his, scripta patris eodem fere tempore lectitari permissa esse, quo Metilius mortuus sit, colligere possit non intellego, quamquam Lehmannus hic causae cardinem ponit.

Ego igitur hunc dialogum a Seneca ex exilio regresso compositum esse puto.

Ad Serenum: nec injuriam nec contumeliam accipere sapientem

sive

De Constantia Sapientis.

(Dial. II.)

Facile, quem ad finem alter dialogus compositus sit perspicitur. Seneca semet ipsum defendere conatur; contra quid?

De hac quaestione magnopere a Lehmanno dissentio, qui postquam in Philologo vol. VIII hunc dialogum anno 49 compositum esse contendit, (laudatis cap. 14. prioribus duabus paragraphis) postea in libro de Claud. et Ner. ad annum 58 rettulisse videtur[6]) laudato eodem loco.

Inspiciamus verba: „Tanta quosdam dementia tenet, ut sibi contumeliam fieri putent posse a muliere, quid refert quam habeant, quot lecticarios habentem, quam oneratas aures quam laxam sellam . . .“ pergit scriptor quosdam a cinerario, ostiario, nomenclatore, cubiculario injurias sibi adlatas moleste ferre; tum quaerit, „quid ergo sapiens non accedet ad fores, quas durus janitor obsidet? Ille vero“ e. q. s.

Equidem libenter concedo me non intellexisse, cur haec

6) Dialogo enim septimo in anno 58 posito p. 14 sic pergit „Etwa derselben Zeit glauben wir auch diese Schrift zuweisen zu müssen.

(ut Lehmannus voluit, cf. philol. VIII. p. 316) ad Senecae vitam referrentur, neque quomodo neque de qua re se excusare studuerit philiosophus ex verbis alterius paragraphi colligere possum.

Mea quoque s. Seneca criminationem sibi illatam repellere vult, quod ego quoque ut Lehmannus anno 58 eum conatum esse puto, sed prorsus aliis causis motus sum.

Notissima res est, Senecam anno 58 a P. Snillio accusatum esse. Tacitus addit enumeratis Suilli in Senecam criminationibus: „nec deerant, qui haec isdem verbis aut versa in deterius Senecae deferrent.“ (XIII. 43.) Nunc quaeso cf. quam bene cum his accusationibus, quibus tangi non posse sapientem Seneca demonstrare vult, verba ultimi hujus dialogi capitis congruunt: „Non est in rixam colluctationemque veniendum; procul auferendi pedes sunt et quicquid horum ab imprudentibus fiet (fieri autem nisi ab imprudentibus non potest) neglegendum et honores injuriaeque volgi in promiscuo habendae nec his dolendum, nec illis gaudendum alioquin multa timore contumeliarum aut taedio necessaria omittemus publicisque et privatis officiis . . . §. 3: quo quisque honestior genere fama patrimonio est, hoc se fortius gerat, memor in prima acie altos ordines stare contumelias et verba probrosa et ignominias et cetera dehonestamenta velut clamorem hostium ferat“. — Haec optime ab illo dicta esse puto, qui ad acerrimas Suilli accusationes ne uno quidem verbo responderat, et cum ei hoc ab amicis crimini datum esset se defendere voluit demonstrando sapientem nec injuriam nec contumeliam accipere. Scriptum igitur dialogum alterum puto fine anni 58.

Ad Gallionem de vita beata.

(Dial. VII.)

E titulo statim et ex allocutione „Gallio frater“ apparet, post Novati adoptationem hunc librum scriptum esse. Titulus non cum toto scripto convenit, sed cum sola priore parte. Qua parte Seneca, quid sit beate vivere exponit usque ad caput sextum decimum, quo totam demontrationem sic finit: „ergo in virtute posita est vera felicitas“. Sequitur altera pars mutila in fine, qua se ab opprobriis adversariorum defendit, qui „aliter loqueris aliter vivis“ ei obstrepuerunt. Qua ex parte facillime tempus, quo dialogus compositus sit, statuemus.

Initio cap. 17. leguntur opprobria, quibus adversarios in se impetum facientes fingit philosophus, quae omnes fere ad id unum spectant philosophum, qui se vitae bona negligere dixisset, maximis tamen divitiis et fructum esse et frui, quod philosophum vel sapientem non decere. Quod Seneca contra has accusationes mira ratione sese defendere studet, ut, et sapientem se non esse (17. 3.) et philosophum meliore modo divitiis uti quam voluptatum consectatores, contendat nunc omitto quaerens, qui fuerint Senecae obtrectatores? Neque mihi dubium est, quin Seneca a Suillio accusatus non modo aliorum ut Sereni indignationem moverit, sed etiam a fratre interrogatus sit, quidni sese defendisset. Miro enim modo nonnulla ex Suilli et ex ea, quam apud Dionem (LXI. 10.) legimus, accusatione cum Senecae verbis cap. 17 congruunt.

Sic: „cur non ad praescriptum tuum coenas? cur tibi nitidior supellex est (§. 2.)“ cum: *καὶ τὰς πολυτελείας τῶν ἄλλων αἰτιώμενος πεντακοσίους τρίποδας κιτρίνου ξύλου ἐλεφαντόποδας ἴσους καὶ ὁμοίους εἶχε, καὶ ἐπ' αὐτῶν εἱστία.* Verba: adice si vis cur trans mare possides, cur plura quam nosti?“ comparari possunt cum Dionis loco LXI. 10. supra (p. 13.) citato et cum Taciti verbis: „Italiam et provincias immenso faenore hauriri“.

Neque posteriore tempore, cum Seneca iterum anno 62 ob „ingentes et privatum modum evectas opes (Tac. XIV. 52.) accusaretur haec scripta esse possunt, quia eo anno Seneca „prioris potentiae instituta „commutans nullo modo sic confidenter de divitiis loqui potuit, ut fine cap. 22. diceret: „Mihi divitiae si effluxerint nihil auferent nisi semetipsas, tu stupebis et videberis tibi sine te relictus si illae a te recesserint. Apud me divitiae aliquem locum habent, apud te summum ac postremum; divitiae meae sunt, tu divitiarum es“. Qua ex verborum nube apparet, Senecam se divitias amplas possidere fateri. Itaque hunc quoque dialogum anno 58 a Seneca compositum esse puto.

Ad Serenum de tranquillitate animi.
(Dial. IX.)

Primo hujus dialogi capite Seneca Serenum contra animi fluctuationem, qua modo elatus modo demissus esset auxilium petentem inducit, neque cum Lehmanno (de Claud. et Ner. p. 11) putandum est Senecam in his querelis de se ipso sensisse, qui in sequentibus capp. longe firmiorem animum gloriatur quam qui hac fluctuatione laboret. Verba §. 10 „honores fascesque" igitur non ad Senecae praeturam referenda, sed in universum pro „auctoritate frui" dicta esse puto. Qua si fruitur Serenus „promptus compositusque" sequitur philosophos suos, rebus adversis autem („ubi aliquid animam insolitam arietari percussit") veloci cursu ad otium convertitur (§. 11.), sed „ubi lectio fortior erexit animum" agilem denuo sese praestat. Seneca animi ejus infirmitatem sanare studens ostendit verum in medio esse, et praetorem et philosophiae praeceptorem alios docendo juvare contendens. „Longe itaque optimum est miscere otium rebus, quotiens actuosa vita impedimentis fortuitis aut civitatis conditione perhibebitur, numquam enim usque eo interclusa sunt omnia ut nulli actioni locus honestae sit"; neque citissime fugiendum temporibus adversis factis sed sensim relato gradu et „delectu" inveniendum esse „aliquid in quo virtutis studiosus utilis civitati sit"; operam enim civis boni civitati numquam inutilem esse.

Hic fere sensus totius demonstrationis, qua Serenum

animi tranquillitatem docere vult. Qua in demontratione id unum animadvertendum esse mihi videtur, cum cetera omnia in universum dicta sint, quod nullo hujus scripti loco Senecam se ipsum nominat aut potius denotat, nisi quod nonnumquam fieri concedit, quod quis dignitate aut ordine insignis locum ampliorem cum studiis commutat; numquam autem hunc locum prorsus deserendum esse contendit. Et observatione dignam puto sententiam (4. 2.) „cum delectu inveniat aliquid, in quo utilis civitati sit;“ non dicit: in quo utilis philosophiae sive litteris sed „civitati“ sit.

Certis ad tempus, quo compositus sit, hujus dialogi definiendum ansis careo sed sententia mea est haec: cum tota argumentatione Seneca demonstrare voluisse videatur, illum vituperandum non esse, qui publicis officiis functus otium rebus misceret quia numquam inutilis esset civis boni opera, qui alios docendo civitatem juvaret („si a prima te rei publ. parte fortuna submoverit stes tamen et clamore juves et si quis fauces oppresserit stes tamen et silentio juves“) Senecam non „statim post reditum ex exilio“ (Lehm. de Claud. et Ner. 10) hunc dialogum scripsisse putarim, sed eo fere tempore, quo non jam „in prima rei publ. parte“ stetit, quo instituta prioris potentiae commutavit, i. e circa annnm 62.

Ad Lucilium de providentia.

(Dial. I.)

Lehmanno, hunc dialogum anno 62 scriptum esse putanti, cum Seneca consuetudine Demetri Cynici utatur amici Paeti Thraseae et eximia veneratione Catonem colat, certum factum nullo loco memorans, nihil habeo quod opponam.

Ad Serenum de otio.

(Dial. VIII.)

Supra demonstrare conatus sum (p. 18) Senecam non statim post colloquium anno 62 cum Nerone habitum ab aula imperatoria recessisse sed, specie amicitiae cum imperatore servata, Romae mansisse. Anno tamen 64 „ficta valetudine quasi aeger nervis cubiculum non egressus est“. (cf. Tac. XV. 45.) Hoc anno hunc dialogum compositum duco.

Ex verbis priorum capp. apparet Senecam senem esse, desiisse publicis officiis operam dare, Epicuri sententiam sequi: „non accedet ad rem p. sapiens nisi si quid intervenerit“. Cujus sententiae causam late patere persequitur et inter causas, quas enumerat adfert etiam, sapientem non accessurum esse ad rem p. „si valetudo illum inpediet“. Sed etiam alia re impeditur sapiens, quominus rebus pp. fungatur, „corruptior est res publica quam ut adjuvari possit“. Videas quam optime haec congruunt cum rebus a Nerone anno 64 gestis, quas Tacitus XV. 33—45. tradidit.

Hunc dialogum ultimum Senecae scriptorum nonnullis fortasse epistulis exceptis fuisse puto.

Lehmannus, qui cum ceteris vv. dd. Senecam statim post notissimas illas orationes Roma rescessisse putat, quod omni verisimilitate caret, hunc dialogum in anno 62 posuit.

Saturam cujus titulus est.

„Divi Claudi *ἀπολοκύντωσις*“ statim post Claudi mortem Senecam composuisse nuper demonstravit Franciscus Buecheler in Symbb. philoll. Bonn. p. 33 sqq.

Crudeli Claudio mortuo puer imperator factus est, quem ut a crudelitatis vitio absterreret magister

De Clementia

libros duo composuit. Seneca ipse tempus significat verbis c. 9 §. 2 prioris libri: „Cum hic aetatis esset, (divus Augustus) quod tu nunc es duodevicesimum egressus annum“. — Nero natus est ante diem duodevicesimum Kal. Januar. anni 38; (cf. Suet. Nero. 6,) duodevicesimum annum igitur egressus est non ante diem septimum decimum Kal. Jan. anni 56. Putamus igitur Senecam hos ll. composuisse anni 56 initio. Rectissime enim Lehmannus post caedem Britannici tantis laudibus Neronis clementiam Senecam extulisse putandum non esse adnotat.[7])

---

7) Britannicus natus est pridie Idus Febr. anni 41 (cf. Lehmanni de Claud. et Ner. additamentum post pag. 122) mortuus est „festis Saturno diebus (Tac. XIII. 15) anni 55. Saturno festa celebrabantur a die sexto decimo usque ad diem decimum ante Kal. Jan. (cf. Prelleri Mythol. Rom. p. '413 sqq.) Taciti igitur verba „quo quartum decimum aetatis annum Britannicus expleret“ accurata non sunt.

De Beneficiis libri septem.

Quo anno hi libri compositi sint incertissimum est. Probo tamen Lehmanni sententiam anno 58 eos scriptos esse contendentis. Causis quibus hoc demonstrari putat, Senecam scilicet tribus locis (I. 9, 4; 10, 2; III. 16, 2) ad Neronis Poppaeae Sabinae amorem ardentissimum sese referre aliam adici liceat.

Loco enim IV. 21, 5: „Immo amplius adiciam: est aliquando gratus etiam, qui ingratus videtur, quem mala interpres opinio in contrarium tradidit. Hic quid aliud sequitur quam ipsam conscientiam? quae etiam obruta delectat, quae concioni ac famae reclamat et in se omnia reponit, et cum ingentem ex altera parte turbam contra sentientium adspexit, non numerat suffragia, sed una sententia vincit. Si vero bonam fidem perfidiae suppliciis affici videt, non descendit e fastigio, sed supra poenam suam constitit.“ et VI. 8. 4: „Adversarius meus, dum contraria dicit et judicem superbia offendit et in unum testem rem demittit, causam meam erexit, non quaero an pro me erraverit: contra me voluit“ auctorem ad Suilli accusationem respicere puto.

Ne quis miretur me saepius in statuendis Senecae operum annis tantam vim huic accusationi tribuisse, in memoriam reduci fortasse operae pretium est, hac accusatione Senecam usque ad id tempus praepotentissimum primum ab hoste petitum locum suum stabilem non jam esse intellexisse, quo vehementer animo eum motum fuisse credemus.

Naturalium Quaestionum libri septem.

Horum librorum ut tempus statuamus a Seneca ipso certam accipimus ansam.

Loquitur enim initio libri sexti de terrae motu quo Campania vastata est. Hunc motum fuisse dicit Nonis Februariis Regulo et Verginio coss. i. e. anno 63.[8]) Constat igitur post Nonas Februar. anni 63 hunc librum a Seneca compositum esse. Sed ni magnopere fallor, terminus quoque post quem liber sextus septimusque compositi esse non potuerunt demonstrari postest.

Libro enim septimo Seneca de cometis loquitur. Dicit 17, 2: cometes, „qui sub Nerone Caesare adparuit et cometis detraxit infamiam.“ Statim deinde cap. 21, 3 Romanos hunc cometem per sex menses vidisse tradit. Tacitus et anno sexagesimo (XIV. 22) et anni sexagesimi quarti fine (XV. 47) cometes visos esse narrat.

Seneca de comete, quem ipse viderat, dicit: „cometis detraxit infamiam“, — quae verba facillime explicantur et Taciti et Suetoni verbis. Tacitus cap. 22 l. XIV. haec habet: „Inter quae et sidus cometes effulsit, de quo volgi opinio est tamquam mutationem regis portendat, igitur quasi jam depulso Nerone quisnam deligeretur anquirebant.“ —

---

8) Tacitus quidem hunc terrae motum sub fine anni 62 adnotavit. (XV. 22.) Senecae tamen hujus casus aequali majorem fidem habeo. Fortasse Merivalius jure suo hanc discrepationem inde ortam esse, quod motus anni 62 fine inceperint anno 63 finiverint putat (l. l. VII. 307.).

Suetonius in Neronis vitae cap. 36 „Stella crinita“ inquit „quae summis potestatibus exitium portendere vulgo putatur per continuas noctes oriri coeperat“ (cf. Senecae verba VII. 21. 3 sex enim mensibus ... spectandum se praebuit.)

Cometes igitur ceteris eo detraxit infamiam, quod spem Romanorum fore ut Nero moreretur fefellit. Quia autem Seneca, cui cometes tractanti ante omnia id agendum erat, ut si potuit a se ipso visos memoraret, non nisi de hoc uno anni sexagesimi comete loquitur pro certo contendere poterimus, eum librum septimum ante cometem, qui fine anni sexagesimi quarti apparuit, scripsisse.

Sed etiam diligentius tempus, post quod hi ultimi libri scribi non poterant, statuere possumus. Incepit enim ante diem quartum et decimum Kal. Sextiles „clades omnium, quae huic urbi per violentiam ignium acciderant, gravior atque atrocior.“ Nusquam a Seneca hoc incendium memoratum est, quae tamen memoratio locis nonnullis aptissima fuisset.

Sic VI. 2 nihil de hac clade dicitur neque in ejusdem libri cap. nono „Hoc apud nos quoque videmus accidere quotiens incendio laborat pars civitatis“ e. q. s. ad summam illam cladem referri putamus.

Obtendet fortasse aliquis mihi; num tu locum cap. tricesimi alterius neglexisti, quo disertis verbis dicitur: „Anima in expedito est habenda sive illam insidiae sive morbi petent .. sive vasta vis ignium urbes agrosque pari clade complexa.“

Quem locum ad Romae incendium spectare nego, aptissime enim haec verba ad Lucilium scripta ad „Lugdunensem coloniam exustam“ referri possunt, quam Liberalem lugere Seneca in epist. 91, eidem Lucilio missa, de qua in-

fra disputandum erit, narravit. Totum hoc caput (VI. 32) fere ejusdem sententiae atque illa epistula est, quam sententiam his verbis complecti possumus: „Anima in expedito est habenda“ (VI. 32, 5.) et „Ideo nihil nobis inprovisum esse debet“ (ep. 91. 4.).

Ex illis, quae diximus, ante mensem Julium anni sexagesimi quarti libros duo posteriores scriptos fuisse sequitur; anno autem 63 compositos esse inde colligo, quod Seneca terrae motum, de quo supra locuti sumus, ter ita memorat, ut non multum temporis inter motum ejusque commemorationem interfuisse statim intellegatur; cf. libri VI. cap. 12, 2 verba: „Nunc quoque cum hic motus in Campania fuit, quamvis hiberno tempore et inquieto.“ cap. 27, 1: „Quaedam tamen propie in hoc Campaniae motu accidisse narrantur.“ cap. 1, 13 „vis .. quae nunc Campaniam laesit.“

Oritur quaestio utrum quinque priores libri eodem anno scripti sint: Certis ansis ad tempus statuendum caremus, quamobrem Lehmannus in Philologi vol. laudato (p. 326.) primum, tertium, quartum librum praefationibus incipientes tribus temporibus editos, postea (de Claud. et Ner. p. 16) sententia mutata tres priores anno 62, quattuor posteriores anno 63 editos esse contendit. Cum libri tum praefationes evidenter produnt, Senecam senem esse neque publico munere fungi. Conferenda est inprimis prima et altera paragraphus terti libri praefationis: „non praeterit me .. quam magnarum rerum fundamenta ponam senex, qui mundum circuire constitui .. quando tam multa consequar, tam sparsa colligam, tam occulta perspiciam. Premat ergo senectus et obiciat annos inter vana studia consumptos, tanto magis urgeamus et damna aetatis male exemptae labor sarciat, nox ad diem accedat, occupationes recidantur, patrimonii longe a domino

jacentis cura solvatur" e. q. s. quibus verbis collatis cum Taciti cap. 56 l. XIV. „Seneca .. instituta prioris potentiae commutat, prohibet coetus salutantium, rarus per urbem, quasi valetudine infensa aut sapientiae studiis domi adtineretur" mihi concedes verisimillimum esse Senecam conditione mutata hos quinque priores libros non ante annum 62 scripsisse, quamobrem septem quaestionum naturalium libros ab anno 62 usque ad mensem Sextilem anni 63 scriptos esse conicio.

Epistularum moralium libri. XX.[9])

Totum, quod adhuc exstat, epistularum moralium corpus perlegenti primum statim apparet has „epistulas“ re vera fuisse litteras a Seneca Romae aut rure vitam agente ad Lucilium Siciliae primum procuratorem, deinde in hac insula incolam, missas. Saepissime Seneca de epistulis loquens ad eadem scripta sese refert, quae nos quoque sic appellamus, saepe se ad Lucili epp. responsurum esse narrat; nonnumquam eodem scripto et ad suas et ad Lucili, quibus respondet, litteras sese referens de „epistulis“ loquitur.

Deinde apparet, priores viginti novem epp. (libros I—III.) a posterioribus nonaginta quinque eo diversas esse, quod priores parvis, posteriores magnis saepe intervallis scriptae sunt. In prioribus viginti novem epp. (exceptis 1; 3; 9) „diurnam mercedulam (6, 7) munusculum (10, 5) portorium (28, 9)“ a Lucilio petita et „debet“ Seneca et solvit. Inde subito nullas „merces, stipes“ cett. addit.

9) Gellius N. A. XII. 2. 3. locum ex libro vicesimo secundo Senecae epistularum moralium „quas ad Lucilium composuit“ laudat. Libri viginti quos nunc habemus 124 continent epistulas, si libri duo, qui non servati sunt eadem ratione fuerunt atque antecedentes, et vicesimus alter ultimus harum epp. liber fuit, centum triginta sex usque ad septem omnino epistulas morales Senecae fuisse conicio.

Lucilium hoc postea questum fuisse intellegimus Senecae verbis (33, 1): „desideras his quoque sicut prioribus adscribi aliquas voces nostrorum procerum“. Quas „stipes“ cur omiserit Seneca causam addit dicens „ejusmodi vocibus referta sunt carmina, refertae historiae, itaque nolo illas Epicuri existimes esse; publicae sunt et maximae nostrae. Sed illo magis adnotantur, quia rarae interim interveniunt, quia insperatae, quia mirum est, fortiter aliquid dici ab homine mollitiam professo .. non est ergo, quod exigas excerpta et repetita“.

Quamquam libenter concedam, Senecae verba velut (6, 7) „interim quoniam diurnam tibi mercedulam debeo“ non ita urgenda esse, veluti se diem ex die ad Lucilium litteras misisse dixisset, eas tamen sine magnis intervallis compositas esse ex epistulis ipsis apparet.

In posterioribus epp. saepius Lucilium questum esse legimus, quod rarissime tantum a praeceptore epistulas acciperet. cf. (omnia citare longum est) e. g. 38, 1 „Merito exigis, ut hoc inter nos epistularum commercium frequentemus“, 118, 1. Exigis a me frequentiores epistulas, rationes conferamus, solvendo non eris, „et inprimis 106, 1“ Tardius rescribo ad epistulas tuas non quia districtus occupationibus ... quid ergo fuit, quare non protinus rescriberem ei de quo quaerebas? veniebat in contextum operis mei. Scis me moralem philosophiam velle complecti et omnes ad eam pertinentis quaestiones explicare, itaque dubitavi, utrum differrem te an .. jus tibi extra ordinem dicerem, humanius visum est tam longe venientem non detinere.“

Illum, qui dubitavit, utrum interroganti de aliqua quaestione moralis philosophiae amico sine mora, quid de hac re sentiret, rescriberet, an librum, quem hanc quaestionem

tractantem inceperat, perficeret, illum dico alacrem in epistulis scribendis non habebimus.

Longa, ne dicam longissima, intervalla inter singulas epistulas amicorum non raro exstitisse ex locis, quos laudavi apparet. Cum accedat, quod Senecae, quas nos legimus, epistulas non omnes sunt quas ad Lucilium scripserat, quod porro alter alterius epistulas exspectare debuit ut ad eas respondere omnino posset, Seneca autem ab amico longo spatio divisus erat, quod ipse ita prodit (ep. 71. 1)[10]. „Subinde me de rebus singulis consulis, oblitus vasto nos mari dividi, cum magna pars consilii est in tempore, necesse est evenire ut de quibusdam rebus tunc ad te perferatur sententia mea cum jam contraria potior est“, cum haec igitur ita sint, centum sex posteriores epistulas ad Lucilium a Seneca conscriptas esse duobus annis[11]) vel mensibus viginti (Lehmannus de Claud. et Ner. p. 17) nego. Statim autem tempus, ante quod pars harum epp. scripta esse non potest manifestum est.

Supra demonstrare conati sumus quattuor priores Natur. Quaest. libros scriptos fuisse anno 62. In quarti harum quaestionum libri praefatione Seneca haec dicit: „delectat te quemadmodum scribis, Lucili, virorum optime, Sicilia et procurationis otiosae officium, delectabitque si continere id intra fines suos volueris nec efficere imperium, quod

10) Verba primae §. ep. 50 „epistulam tuam accepi post multas menses, quam miseras“ hoc loco laudare nolo infra de hac epist. locuturus.

11) Hoc enim quot vidi omnes vv. dd., praeter unum Bernhardyum contenderunt, qui annis 811 — 818 (58 — 65 p. C.) compositas illas putat.

est procuratio". Hoc e loco intellegitur etiam anno 62 Lucilium Siciliae procuratorem fuisse.

Epistulae Senecae dividi possunt in duas partes, quarum altera, usque ad duodeseptuagesimam ad Lucilium Siciliae procuratorem, altera ad Lucilium Siciliae non jam procuratorem scripta est. Hanc autem partem ab epistula undeseptuagesima incipi eo apparet, quod hac epistula Seneca Lucilium „loca mutare et quietem et prioris vitae oblivionem interrumpere" vetat.[12])

Inde sequitur epistulas undeseptuagesimam et sequentes compositas esse post locum Natur. Quaest. praef. IV libri, qui anno 62 scriptus est. Si rectum ordinem servavit epist. 70 statuendum est, cum de Pompejis (§. 1) quas ante Nonas Februar. anni 63 (Nat. Quaest. VI, 1, 1) motu terrarum consedisse narrat Seneca ita loquatur, ut nullo verbo significet se hanc urbem dirutam vidisse, et hanc epistulam ante Nonas Februar. anni 63 scriptam esse, et Lucilium fine anni 62 munus procurationis deposuisse. Quarum causarum nexum liceat ita complectar.

Anno 62 Lucilius Siciliae procurator est, cf. Natur. Quaest. IV. praef. 1;

Ante Nonas Februar. anni 63 Pompeji motu terrarum consederunt (Natur. Quaest. VI. 1. 2);

Epistula 70, 1 Pompejos memorans Seneca nihil de hoc motu dicit; inde sequitur hanc epistulam ante diem laudatum scriptam esse.

Hanc epistulam antecedit epist. 69 (quae igitur ante epistulam 70 scripta est) in qua Lucilium non jam procu-

12) Voces enim „prioris vitae" aliter mea q. s. explicari non possunt quam Senecam procurationem Lucili significasse.

ratorem esse Seneca prodit; Lucilius igitur fine anni 62 procurationis munus deposuit; Inde sequitur epistulas usque ad undeseptuagesimam ante finem anni 62 scriptas esse.[13])

13) Difficultates movet epist. 91, qua Bernhardyus motus fuisse videtur, ut epistulas annis 811—818 compositas esse contendat. Seneca „Liberalis" inquit „noster nunc tristis est, nuntiato incendio, quo Lugdunensis colonia exusta est." Narrat deinde §. 14." huic coloniae ab origine sua centesimus annus est... a Planco deducta in hanc frequentiam loci opportunitate convaluit". Plancum hanc coloniam anno 711 deduxisse refert Cass. Dio. (XLVI. 50.). Senecae igitur verba si fide digna sunt epistula 91 anno 811 scripta est.

Videamus, quomodo res sese habeat. Anno 62 p. C. n. urbes in Achaja et Macedonia motu terrarum dirutae sunt. (cf. Natur. Quaest. VI. 1. 13, qui locus anno 63 scriptus est.) Ad hoc Seneca sese rettulisse videtur verbis epist. 91, 9. „quotiens Asiae, quotiens Achajae urbes uno tremore ceciderunt?" Mirum est Senecam Pompejorum dirutorum nullam mentionem fecisse, nisi „frequenter nobis nuntiati sunt totarum urbium interitus" dicens de hoc casu sensit. Supra jam Romae incendium memoravi, quod medio anno 64 factum est. Ante hoc tempus epist. 91. scriptam esse colligo ex verbis alterius paragraphi „numquam denique tam infaustum ulli exarsit incendium ut nihil alteri superesset incendio", quo loco nihil de Romae incendio dicit, quod illum omisisse jure nostro miraremur, qui Romae incendio viso de simili casu alium certiorem facere voluit.

Puto igitur Senecam epistulam 91 ante Sextilem anni 64 et post Nonas Febr. anni 63 scripsisse. Quae enim Seneca ipse viderat (ut Macedonia, Achaja motu terrae vexata; talia.) pluris aestimo, quam quae hic scriptor in factis historicis neglegentissimus e temporibus diu elapsis commemorat. Levitatem ejus uno exemplo demonstrari libet. Dicit in prima §. ep. 91: „terrarum quoque vix umquam tam gravis et perniciosus fuit motus ut tota

Quod cum statuamus oportet nos epistularum ordinem incorruptum mansisse sumere. De hoc ordine conferenda sunt Haasi verba in praef. ad volumen tertium p. VI. „De ipsarum vero epistularum ordine non est cur dubitetur ego certe neque ubi de tempore epistularum sciri aliquid potest ordinem repugnare animadverti neque in codd. mss. turbati ordinis ulla certa indicia inveni nisi quod dubia mihi videtur sedes ep. 75 . . . Sed ab uno hoc et dubio exemplo si discesseris videntur mihi eodem ordine epp. nunc quoque legi, quo olim a Seneca scriptae sunt."

Lehmannus (Philol. VIII. 328. De Claud. et Ner. 17) Fickertum (I. p. XII.) secutus nonnulla conturbata esse contendit. Movet ei difficultates epistula 14 quia ultima paragraphi quintae verba „cogita hoc loco carcerem et cruces et eculeos et uncum et adactum per medium hominem, qui per os emergeret, stipitem et distracta in diversum actis curribus membra, illam tunicam alimentis ignium et inlitam et textam, et quicquid aliud praeter haec commenta saevitia est," refert ad ludibria, quae anno 64 christianis addita Tacitus (XV. 44) tradit.

Quod falsum est; omisso enim talia a Nerone, si non commissa, tamen probata facinora neminem a Seneca memorata crediturum esse, haec epistula inter eas; quae ultimis Senecae annis compositae sunt numerari omnino non potest, quia (§. 17) „aurea stipe" amicum philosophus „implet" id quod, ut antea dixi, non nisi in prioribus viginti novem epistulis facit, deinde omittit, quod Lucilius, qui illo tempore etiam procurator fuit questus est. Epi-

---

oppida everteret", et §. 9: „frequenter nobis nuntiati sunt totarum urbium interitus".

stula 14 igitur nullo modo anno 64 scripta esse potest sed ordinem suam servavit.[14])

Ego de alia epistula dubito quae nemini adhuc, ni fallor, difficultates movit scil. de quinquagesima.

Quamquam nullum quidem factum hac epistula, quod cum ceteris non quadret, comperimus, tamen si haec verba Senecae legimus, Senecae, qui ep. 8 dixerat: „Secessi non tantum ab hominibus sed a rebus, et inprimis a rebus meis. posterorum negotium ago, illis aliquae quae possint prodesse conscribo ... rectum iter quod sero cognovi et lassus errando aliis monstro“ magnopere mirabimur, quod hac epistula adulescentem se esse prodit, qui summa ope niti debet, ut vitia adulescentiae effugat. Audias illum loquentem §. 3: „Non est meum vitium quod iracundus sum, quod nondum constitui certum genus vitae, adulescentia haec facit, et §. 6: „Sed nec indurata despero nihil est, quod non expugnet pertinax opera et intenta ac diligens cura; robora in rectum quamvis flexa revocabis, illud, mi Lucili, non est, quod te impediat quominus de nobis bene speres quod malitia nos jam tenet.“ —

Neminem mihi oppositurum esse, Senecam hoc loco de aliis hominibus sentientem se ipsum quasi exemplum statuisse credo; totus hujus epistula sonus is est, quo Senecam non vitia sibi finxisse sed re vera vitia, quibus laboraret, questum fuisse jure arbitrareris. Accedit, ni fallor, alia causa, quamquam longe petita. Legimus in altera paragr. miram narratiunculam sic incipientem: „Harpasten uxoris

---

14) Paragrapho igitur citata Seneca nihil fecit nisi ut omnia, quae novit cruciatus genera aut ut ipse dicit „instrumenta doloris“ enumeraret de certo quodam casu non cogitans.

meae fatuam scis hereditarium onus in domo mea remansisse.“ Statim intellegitur Senecam de priore uxore loqui, quam, ut supra dixi, ante viri exilium mortuam esse puto.

Hanc igitur epistulam si senex anno fere 62 composuit prior uxor viginti unum certe annos mortua erat. Mirum igitur fuisset, cum aliam uxorem duxisset, Senecam de defuncta priore loquentem, nullam vocem velut „mortuae“ vel „defunctae“ vel tale quid ante voces „uxoris meae“ immisisse. Quamquam enim per se intellegitur Senecam de defuncta uxore loqui, quia „hereditarium ejus onus“ memorat, eam tamen non simpliciter „uxorem meam“ nominare potuit, si, haec dicens, aliam uxorem habuit.

Libenter confiteor, me difficultates hasce non ita superasse, ut certum judicium de hac epistula facerem, quam a sene conscriptam esse nego. —

Verba, quae exscripsi m. q. s. non nisi statim post reditum ex exilio scripta esse possunt. Senecam enim quamquam eo tempore quinquagesimum fere quintum annum agebat, de „adulescentia“ sua verba facere non miror, quia notiones vocum „juvenis[15]“ et „vir“ semper voce „adulescens“ exprimit. cf. epist. 121, 16 ubi „alia est aetas infantis pueri adulescentis senis“ legitur. —

Quomodo factum sit, quod epistulam illius temporis in

15) Vox juvenis non nisi quattuor locis apud Senecam legitur, nempe in epist. 71, 19; 11, 3; 108, 27; 121, 16. Primo loco nullius momenti est utrum adulescentes an juvenes dicat, altero loco de adulescentibus sentiens voce juvenibus utitur. In tertio loco juvenes dicens de infantia agit; ultimo loco idem prorsus voce juvenis significat atque adulescens et non nisi varietatis causa hanc vocem usurpat

volumine epistularum a Seneca sene scriptarum positam invenimus nescio; ultimis autem Senecae annis eam attribuendam esse jure meo negasse puto.

Falsum deinde ordinem quattuor epistularum esse puto.

74. 76. 118. 120.

Agitur quaestio in prima epistula 74 paragrapho utrum bonum sit, quod honestum. Hoc negasse videtur Lucilius („quidni tu, mi Lucili, maximum putas instrumentum beatae vitae hanc persuasionem unum bonum esse quod honestum est.“ et §. 22. „nihil agitis, quod negatis ullum esse aliud honesto bonum; non faciet vos haec munitio tutos a fortuna et immunes“.) His amici dubitationibus respondet philosophus fine epistulae, ad quam voce „priori epistula“ in epistula 76 (§. 7.) sese refert.[16])

Miratus sum cum primum has epistulas legeram Senecam notionem vocum „bonum et honestum“ non definivisse, et epistulae 74 initium „epistula tua delectavit me et marcentem excitavit memoriam quoque meam, quae jam mihi segnis ac lenta est evocavit,“ alio jam loco hanc quaestionem boni honestique pertractatam fuisse prodere mihi visum est. Et, ni magnopere fallor, eum locum demonstrare poterimus. Se de re publica nihil scripturum sed de solis rebus philosophicis acturum esse Seneca epist. 118 affirmavit (§. 7).

„Omnes“ inquit „autem male habet ignorantia veri. tamquam ad bona feruntur decepti rumoribus —; deinde mala esse aut inania aut minora quam speraverint adepti

16) Epistulam 75 falsissime insertam esse inter epp. 74 et 76 nemo est, quin videat. cf. Haasium. l. l.

ac multa passi vident, majorque pars miratur ex intervallo fallentia et volgo bona pro magnis sunt. Hoc ne nobis quoque eveniat, quaeramus, quid sit bonum."

Alios aliter ad hanc quaestionem respondentes errasse demonstrare Seneca conatur, illorum, qui sic explicaverint notionem (§. 9): „bonum est, quod ad se inpetum animi secundum naturam movet et ita demum petendum est, cum coepit esse expetendum" sententiam laudans. Quam sic et amplificat et fulcit verbis „jam et honestum est: hoc enim est perfecte petendum." deinde persequitur: „locus ipse me admonet, ut, quid intersit inter bonum honestumque, dicam; aliquid inter se mixtum habent et inseparabile: nec potest bonum esse nisi cui aliquid honesti inest, et honestum utique bonum est."

Hoc igitur loco notionum boni honestique definitionem accipimus. Hic novus quasi fuit campus ingeni virium exercendarum, neque Lucilius in arenam descendere cunctatus est, qui „quomodo ad nos boni honestique notitia pervenerit" quaesivit (ep. 120, 1)[17])

Ad amici quaestionem Seneca epist. 120 respondet, nonnumquam sese referens ad epist. 118 (cf. 120, 3 et 118, 10) per „analogiam" inquit „nostri intellectum et honestum et bonum judicant;" (§. 4) voce analogia ad alia tractanda inducitur.

Post longius quam solitum tempus litterae Lucili ad Senecam missae videntur, quibus iterum notionibus boni honestique in quaestionem vocatis Senecae memoria „segnis ac lenta" evocata est (epist. 74, 1).

---

17) Inter epistulas 118 et 120 inmissa est epist. 119 de continentia agens, quae aut hoc ordine non scripta aut ut epist. 118 a Seneca „in antecessum" data est.

Epistulis 118 et 120 Seneca notiones definivit, de quibus locutus est, quae cum „aliquid inter se mixtum habeant et inseparabile" (epist. 118, 10) et „analogia" quasi animi et corporis efficiantur non sine verisimilitate putabimus, Lucilium miratum fuisse hanc persuasionem: „maximum esse instrumentum beatae vitae" (74. 1) qui fortasse illorum sententiam probaret, qui negando ullum esse aliud honesto bonum, Senecae quidem sententia, nihil egerunt (74, 22).

Verba epist. 118, 11 „locus me admonet, ut quid intersit inter bonum honestumque dicam" et epist. 120, 3 „quod honestum est utique bonum" ad verba epist. 74 referri non possunt, quia epistulis 118 et 120, ut demonstrare conatus sum, tota disputatio incipit, notionesque, de quibus epist. 74, velut de optime notis agitur, definiuntur. Epistularum igitur de bono honestoque agentium ordinem hunc fuisse puto ut se secuti sint epistulae

118. 120. 74. 76.[18])

Sed praeter has epistulas (50. 74. 76. 118. 120) totum corpus integrum ordinem servasse puto.

Oritur quaestio, quo tempore priores 68 epistulae scriptae sint. Quae quaestio m. q. s. decerni non postest.

Senecam illo quoque tempore cum amplo in aula im-

---

18) Per se intellegitur me non putare has quattuor epistulas aliis non inmissis, sine intermissione se sequentes compositas esse, sed hunc fere ordinem fuisse contenderim, ut se secuti sint epp. 73, 75, 118, (119?) 120, 77—117, 74, 76, 121—124.

Epistulae 75 locum procul ab epistulis 71—73 abfuisse non credo quia verbis (75, 9) „quod in quadam epistula scripsisse me memini: scire se nesciunt" auctor sese rettulisse videtur ad epist. 71, 4. verba: „Quibusdam autem evenit ut quaedam scire se nesciant". —

peratoria loco uteretur harum epistularum nonnullas composuisse apparet ex epistulis 7 et 8.

Etiam in fine igitur dissertationis hujus cum Lehmanno certamen mihi instituendum est, ex verbis epist. 8. 12 („Secessi non tantum ab hominibus“ sqq.) colligente Senecam a publicis officiis administrandis se recessisse narrare (Philol. VIII. 327). Hoc mordicus nego.

Cuivis statim apparet Senecam epist. octava ad Lucili epistulam quandam respondere, quae ad Senecae epistulam septimam referebatur, ex quo efficitur ordinem epistt. 7 et 8 turbatum non esse. Nunc legas, quaeso, verba epist. 7, 1 „Quid tibi vitandum praecipue existimem quaeris: turbam: nondum illi tuto committeris. Ego certe confitebor imbecillitatem meam; numquam mores, quos extuli refero ... (§. 3) quid me existimas dicere? avarior redeo, ambitiosior, luxuriosior, immo vero crudelior et inhumanior, quia inter homines fui. Casu in meridianum spectaculum incidi lusus exspectans e. q. s. cf. epist. 8, 6 „non videor tibi plus prodesse, quam cum ... in senatu candidato vocem et manum commodarem?“

Talia Seneca, munere suo deposito narrasse putandus non est, quamobrem verba laudata epist. 8, 2, non Senecam a re publ. rescessisse, sed magis, quam antea se litteris dedisse significare credo.

Ante finem anni 62 scriptae esse debent hae epistulae, quia paragrapho septima epist. 8 Seneca amico mercedulam debens, quia ei „aliquid pro hac epistula dependendum est“, Epicuri Lucilio sententiam quandam donat. Quod illum non nisi in prioribus viginti novem, Lucilio etiam procuratore i. e. ante finem anni 62, fecisse supra demonstravimus.

Quamquam igitur tempus harum epistularum certis fini-

bus circumscribere non potui, id fortasse demonstravi, contendentium duobus ultimis Senecae vitae annis has centum viginti quattuor epistulas conscriptas esse opinionem falsissimam esse, quas epistulas ego annis fere 60—65 p. C. n. Senecam scripsisse puto.

Senecae igitur scripta philosophica, quae exstant hoc ordine compositas esse puto:

Dial. III—V.	initio anni 41.
Dial. XI.	fine anni 41 aut initio anni 42.
Dial. XII.	anno 42 aut 43.
Epist. L.	anno 49.
Dial. X.	anno 49.
Dial. VI.	anno 49.
Ἀποκολοκύντωσις	Mense Octobri anni 54.
De Clementia ll.	initio anni 56.
De Beneficiis ll.	anno 58.
Dial. II.	anno 58.
Dial. VII.	anno 58.
Epistul. I—LXIX.	ab anno fere 60 — usque ad finem anni 62.
Dial. IX.	anno 62.
Dial. I.	anno 62.
Natur. Quaest. I—V.	anno 62.
Natur. Quaest. VI—VII.	usque ad Sextilem anni 63.
Dial. VIII.	anno 64.
Epistul. LXX—CXXIV.	a fine anni 62 usque ad annum 65.

Magnopere doleo. quod praeter menda nonnulla typographica. quae primo statim aspectu intelleguntur (e. g. vocum graecarum notae falsae et litterae transpositae.) corrigenda in textum irrepserunt haec:

pag. 6 l. 25 inimiei pro inimici.
- 6 l. 27 haee pro haec.
- 7 l. 33 commatis signum ante librum delendum est.
- 8 l. 28 Cuvium pro Cluvium.
- 10 l. 18 imperatoi pro imperatori.
- 10 l. 22 favenites pro faventes.
- 13 l. 2 *δονάϲταιϲ* pro *δυνάϲταιϲ*.
- 18 l. 3 praecellit pro praecellebat.
- 20 l. 3 deleto pro deleta.
- 21 l. 10 tribanus pro tribunus.
- 27 l. 16 putuit pro potuit.
- 34 l. 1 Nor. pro Ner.
- 40 l. 1 demontratione pro demonstratione.

De freske Sjemstin

me en hugstiüsk Auerseting.

Der Friesische Spiegel

mit einer hochdeutschen Uebersetzung

von

M. Nissen,

Küster und Lehrer in Stedesand.

1868. XXXII u. 377 S. 8. Preis: geh. 1 Thlr. 15 Sgr. geb. 1 Thlr. 25 Sgr.

Die Zeitschrift für Gymnasialwesen 7. u. 8. Heft schreibt darüber:

„Das Buch ist eine Sammlung von Gedichten und zwei prosaischen Stücken, die Hr. N. in reger Liebe zu seinem Dialekte verfaßt hat. Wir freuen uns, daß die Herausgabe ihm möglich geworden ist durch eine Unterstützung unserer Regierung, die auch in anderer Weise dem wackern friesischen Stamm für die Unbilden dänischer Herrschaft Ersatz zu geben sich angelegen sein läßt. Das Unternehmen des Hrn. N. verdient Theilnahme und Dank, da seit den friesischen Sprichwörtern, die 1851 im 8. Bande der Hauptschen Zeitschrift meist von der Insel Amrum mitgetheilt wurden, kaum etwas in friesischer Sprache erschienen ist. — Wenn für den Sprachforscher ein genaues Glossar, zu dem ein ausgezeichnetes Vorbild in Müllenhoffs Glossar zum Quickborn gegeben ist, oder ein vollständiges friesisches Idiotikon erwünschter wäre, so ist doch für nichtfriesische Leser bequem gesorgt durch Worterklärungen unter dem Texte und besonders durch die hochdeutsche Uebersetzung, die jedem friesischen Stücke folgt."

Wriezen. Oskar Jänicke.

Der Nordische „Courier" schreibt darüber:

„Dies Buch, das allen Freunden der friesischen Sprache auf's Wärmste empfohlen zu werden verdient, hat sich die Aufgabe gestellt, das mehr und mehr schwindende ursprüngliche Idiom der Friesen vor gänzlicher Ausrottung zu bewahren, und appellirt an die Patrioten Nordalbingiens, den mehr und mehr sich ausbreitenden fremden Sprachlauten einen Damm entgegen zu setzen, um wenigstens so viel als möglich das Terrain, das der reinen friesischen Sprache noch geblieben ist, behaupten zu können. Der Verfasser sagt u. A. in seinem Vorwort, nachdem er beklagt, daß die Sprache mehr und mehr beschränkt werde auf den heimischen Heerd: „Ausgestorben und in Büchern begraben liegt die Sprache der alten Wurster Friesen, der muthigen

Stedinger, Rustinger, Brockmänner, Raidländer, Kennemer und wie sie alle heißen mögen; verschwunden ist das Idiom des westlichen Dithmarschens, des alten Strandes, es sank mit seinen Bewohnern ins kühle Wassergrab; verstummt ist die friesische Zunge der Eiderstedter, es nagte der Zahn der Zeit die Sprache hinweg von dem schönsten Bissen Nordfrieslands; verklungen ist der schöne Mutterlaut in Angeln's Gefilden und zertreten ist er auf den düsteren Haiden und in den Forsten der nordischen Widinger; denn man schnappte und haschte nach einem fremden Laute."

Nordfriesland, Helgoland, Wangeroog, Saterland im Großherzogthum Oldenburg und Westfriesland sind noch einzig und allein die Districte, in denen sich die friesische Sprache erhalten in ihrer reinen, wohlklingenden Mundart, während sie früher die ganze Nord- und Ostseeküste von der Königsau bis über die Schelde hinaus beherrschte. Indem nun der Verfasser glaubt, der friesischen Sprache und der Hebung des friesischen Volks-Charakters dadurch zu nützen, daß er Producte aus denselben dem Volke bietet, verdient er sich gewiß die Anerkennung jedes Patrioten, wenn wir auch schwerlich uns der Ueberzeugung verschließen können, es gehe mit der friesischen Sprache rasch zu Ende, wie der namentlich rasche Verfall der letzten Decennien es nicht verkennen läßt. Eisenbahn, Industrie, Handel und Verkehr, der Fortschritt auf allen Gebieten sind die Feinde der früher in Abgeschiedenheit gehegten und gepflegten Ausdrucksweise; fremde, im öffentlichen Culturleben dominirende Sprachen verdrängen nach und nach mit so manchen Eigenthümlichkeiten der zum Weltverkehr herangezogenen Gegenden auch die Ursache ihrer Bewohner. Der Verfasser hat es übrigens verstanden, die eigentlichen Ausdrücke, Wendungen, sowie die Anschauungen des Lebens glücklich wiederzugeben, und ist der Versbau der Poesien lobenswerth und zeugt von großer Ausdauer und Fleiß in manchem wohlklingenden Gedichte. Das Buch zerfällt in fünf Abtheilungen (V Oufdilinger), und enthält die 1.: A Hüs (die Heimath), hauptsächlich patriotische Gedichte; Gods Hüs (Gottes Heimath), Gedichte voll inniger, naiver Religiosität; 3) Hôg Songe auer Tele (Sagengedichte), eine vortreffliche Auswahl aus dem Sagenreichthum unserer nordischen Heimath; 4) Üsen Wisse (unsere Sitte), sehr interessante Beiträge zur Charakteristik friesischen Lebens; 4) Spröke, Sentensie, Gasele, Likknisse (Sprüche, Sentenzen, Ghaselen, Gleichnisse), recht sinnig geordnet. Näher auf den Inhalt des Buches einzugehen, erlaubt uns heute der Raum nicht, doch behalten wir uns vor, unsern Lesern nächstens eine Probe zu liefern; vorerst sei es ihnen noch einmal warm empfohlen." Heinr. Joachim.

Gedruckt bei H. Neubürger in Dessau.